

Xalqımızın milli mənsubiyyətinin ciddi nişanəsi, ailələrin möhürü olan soyadlarımız çoxoxsuzluq keşməkeşli tariximizin dolanbaclarından, ziqzaqlarından keçərək zamanın nehrində bulanma və durulma mərhələlərini yaşayaraq özümüzə və özlərimizə aid çoxkomponentli fərq və əlamətlərə bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Dünənə, keçmişə

boylandıqda belə qənaət hasil olur ki, yalnız özümüz sözümlüğün, izimizin, lüğət xəzinəmizin yaradıcı, yaşadanı, qədirşünaslarıdır. Buna görə də özümüz milli sərvətimizin saflığı, təmizliyi keşiyində sərvət və istinazda dayanmalıyıq. Özümüzün sözümlüğün, sözümlüğün adımızdan, adımızın soyadımızdan ikinciliyi, birinciliyi şübhəsizdir.

Şumer mifologiyasından və qədim dini kitablardan bizə bellidir ki, dünyanın ilk insanların - Adəmin, Həvvanın, Nuhun, Atropun, Vətanın, Hamun, Samun və s. soyadları olmayıb. Başqı övladına verilən ilk adlarda diqqətli cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də bu isimlərin sadə olmasıdır, insanların və adların nisbəti baxımından birincilərin həndəsi rəqəmlərə artımı düzəltmə və mürəkkəb adların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Şumerlərin beş min illəndən çox yaşlı olan "Bilqamus" dastanında mürəkkəb və fərqləndirici komponentlərə malik insan adlarına rast gəlirik. Farsca "Oğuz dastanları"nın türklərin ilk ataları bölümündə isə Nuh peyğəmbərin oğlu Yasəfə türklər öhdələ və ya Bulca xan da demişlər.

Xivəli Əbülqazi Bahadır xanın "Türkmənlərin şəcərəsi"ndə ("Şə-

cəreyi-tərəkimə") yazılır ki, Oğuz xanın böyük (ulug) oğlunun adı Gün xan, ondan kiçiyinin adı Ay xan, ondan kiçiyinin adı Yulduz xan, ondan kiçiyinin adı Gök xan,

SOYADLARIMIZ

ondan kiçiyinin adı Tağ xan, ondan kiçiyinin adı Tənggiz (Dəniz) xandır. Oğuz xanın bu oğullarından dünyaya gəlməsi nəvələrinin adları - Qayı, Bayat, Yazır, Ya-paq, Avşar, Bəydili, Bayındır, Salur, Eymur, İybir və b. bizə məlum olan türklərin ilk boy və soy adlarıdır. Oğuz türklərinin "qam" və namus kitabı" (prof. Y.V. Qarayev) adlandırılan "Kitabi-Dədə Qorqud"da çağdaş Azərbaycan türkləri üçün ənənəvi olan sənətlənmiş soyadlara rast gəlirik. Qazan bəy oğlu Uruz bəy, Dirsə xan oğlu Buğac, Baybura oğlu Bamsı Beyrək, Bəkil oğlu İmran, Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul, Qanlı Qoca oğlu Qanturalı, Doğsun oğlu Rüstəm və s.

Dünya mədəniyyətinin şah əsərində soyadlarımıza xas komponentlərdən "oğlu" ifadəsinin six yer alması təsadüfi deyildir. Yüksək əxlaqi-etik dəyərlərin formalaşdığı cəmiyyətdə şəxsiyyətin və milli mənsubiyyətin fərqləndirici atributu olaraq qüvvəli və dərəcəsinə bildiren bu ifadə tarix boyu Azərbaycan türklərinin soyadında önəmli yer tutmuşdur. X əsr Azərbaycan şairi Bayrək Quşçu-oğlu, XIII əsr sənətkarımız İzzəddin Həsənoğlu ədəbiyyat tarixində bu milli so-

yadları ilə qalmışdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin intibahında, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında və yayılmasında, istiqlal və azadlıq ideyalarının təbliğində müstəsna xidmətləri olan görkəmli mütəfəkkir, mühərrir, müəllim, müstəşar, milliyyətçi və mücahid Əhməd bəy Ağayev 1908-ci ildə Türkiyəyə mü-

hacirət etdikdən sonra soyadının sonundakı "yev" şəkilçisini Rusiya imperiyasının köləlik nişanəsi kimi tarixin zibilliyinə atdı və "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında dönsə-dönsə xatırlanan "oğlu" sözündən yararlanaraq Ağaoğlu oldu. Bu söz kiçisi bildirməkdən əlavə, soyad sonluğuna çevrildi. Həftə, Əhməd bəyin qızı, Türkiyənin və Azərbaycanın ilk ali təhsilli hüquqşünas qadını Sürəyyə xanım da Ağaoğlu soyadı ilə tanınmışdır. Bu gün də soyadının sonluğu "oğlu" ilə bitən tanınmış xanım sənətkarlarımız var (Aydın Həsənoğlu, Novella Cəfəroğlu və s.).

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin 125-dən çox üzvü rəsmi və qeri-rəsmi "oğlu" sözü ilə sonuclandırılan soyadla yazıb-yaradır və ya tanınır (Doğrudur, bunlardan bəziləri təxəllüsdür: məsələn - Ağəroğlu, Vətənoğlu, Kürdoğlu və s.). Çağdaş mətbuatımızda isə sayısız-hesabsız belə soyadlara təsadüf olunur. Soyadlarımıza qoşulan "oğlu" sözü Azərbaycan türklərinin milli mənsubiyyətini beynəlxalq aləmdə tanıdan ən xarakterik və uğurlu komponentlərdən biridir.

Xalqımızın təkamül mərhələlərində qoşması və şəkilçisiz so-

Soyad hər bit xalqın milli mənsubiyyətini göstəricisi, daşıyıcı və atributlarından ibtididir. Milli mənlik şüuru gücsək olan xalqlar öz mədəniyyəti və mənsubiyyəti ilə həmişə fəxr edib. İki imperiyalaz tarix boyu işğal etdikləri xırda ölkələrin üzərində hakimiyyətlərini üzünümüzüli etmək üçün ilk növbədə yetli əhəlinin mədəniyyətinə və milli mənsubiyyət atributlarına davamlı təcavüz etmişdir.

yadları da qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu qisim nümunələrə yenə də "Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəlirik. Məsələn, Salur Qazan, Dəlik Qorqud və s. Qazan bəyin adından öncə gələn "Salur" sözü, şübhəsiz ki, onun oğulların Salur boyundan olduğuna işarədir və soyad funksiyası daşıyır. Soyad yerində işlənen müxtəlif mənəli isimlərin şəkilçisi və qoşması şəxs adları ilə qoşa çəkilməsinin tarixi qaynaqlarda şahidi olur. Bunlar əsasən söz sahibləri tərəfindən müxtəlif şəxslərə verilmis ləqəb, ayama və təxəllüslərdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da Qaraca Çoban, Şəklü Məlik, Dəli Donar, Dəlik Arın, Soğan Sarı və s. bu qəbil adlarıdır. Orta əsrlərdən bu günümüzdək Azərbaycan ziyalılar arasında ləqəb və təxəllüslər geniş yayılmışdır. Məsələn, Qazi Bühranəddin, Şah Qasim Ənvar, Molla Pənah Vaqif, Məhəmmədhusəyin Şəhriyar, Xəlil Rza Ulutürk.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da özge, yabançı soyadlarına təsadüf olunmur. Lakin, sonrakı əsrlərdə xüsusilə Azərbaycan türklərinin farsların təsir dairəsinə düşdüyü dövrlərdən onlara məxsus milli xüsusiyyətləri soyadlarının sonluğunda daşmalarının şahidi olur. Qəncəvi, Şəbüstəri, Nəsimi, Əməni, Fədai, Məsihi, Bakıvi, Nəsirli və s.

XIX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya - İran müharibələri nəti-

cəsində "Gülüstan" (1813) və "Türkmənçay" (1828) müqavilələri ilə ikiye parçalanan Azərbaycan günündə fars, quzeyində isə rus köləlik damğaları özünü qabarıq büruzə verir. Rusiya işğalına qədər Azərbaycanda mürəkkəb adlardan, ata adından, dini titullardan, ləqəb və təxəllüslərdən geniş istifadə olunurdusa, işğaldan sonra qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan xalq "özəlləndirmək", təbəyyə çevirmək, əridib yox etmək məqsədilə soyadların sonuna kütləvi olaraq "ov", "yev" və "ski" şəkilçiləri yapışdırılmışdır. Mirzə Fətəli kimi görkəmli dramaturq, mütəfəkkir, qələm sahibi əsərlərini çap etdirərkən soyadını "Axundzadə" yazsa da, çar imperiyasının dövlət sənədlərində o, "Axundov" kimi tanınırdı və ömrünün sonuna qədər yabançı sonluqlu soyadı dəyişməyə nail ola bilmədi.

Cəfər Cabbarlı çar Rusiyası zamanı çap etdirdiyi əsərlərini "Cabbarzadə" soyadı ilə imzalasa da, bu dövrdə onun rəsmi sənədlərində, xüsusilə ali-ibtidai məkəbdən verilən "Şagird bileti"ndə, arayış və şahadətnamədə "Cabbarov" yazılmışdır. Bəzi sənət adamları "ov", "yev" şəkilçilərinə etirazlarını qəribə səslənən ləqəblər qəbul etməklə bildirirdi. Məsələn, miqtədir faciə aktyoru Hüseyn Bala Məmməd oğlu Xələfov "Ərəbinski" ləqəbini qəbul etməklə soyadlar sahəsində və-

ziyyətin faciəvi olduğunu vurğulayırdı. Milli dəyərlərimizə yad şəkilçi ilə sonuclandırılan "Sarabski", "Ağdamski", "Kazımovski" və s. ilk zamanlar yabançı soyadlara etiraz niyyətilə qəbul edilmiş, sonralar isə bu adlara xüsusilə sovet dövründə məlum səbəblərə görə loyallıq münasibət bəslənmişdir.

Soyadlarımızda six-six təsadüf edilən sonluqlardan biri də "zadə" kəlməsidir. Farsca "zad" sözündən olub "doğulmuş", "tərəmiş" mənəsinə verən "zadə" dilimizə gəlməyə əlavə olaraq lüğətiləmə və təvənsizlik hüququ qazanmışdır. Qədim türk mənşəli "bəy", "xan" sözlərinə "zadə" əlavə etməklə vaxtikən geniş işlənen düzəltmə sözlərin dilimizdə doğmalaşdığına şahidi olur. "Zadə" fars sözü olsa da, farsların soyadının sonluğunda işlədilməsi ənənəvi deyildir. Bu soyad sonluğundan İranda əsasən Azərbaycan türkləri istifadə edir. Quzey Azərbaycanda isə istər çar Rusiyası, istərsə də sovet dövründə rus milli mənsubiyyətinə xas "ov", "yev", "ski" şəkilçiləri soyada birləşdirməyə etiraz olaraq ziyalılarımız "zadə" sözündən istifadə etmişlər. Məsələn, Axundzadə, Ünsizadə, Əfəndizadə, Rəsulzadə, Qənzadə, Məhəmməd-zadə, Tağızadə, Vahabzadə, sonluğu "zadə" ilə bitən soyadlar bu gün də dünyaya səpələnmiş özəllik soyadlar sahəsində və-

niş yayılmışdır.

Sonluğu "-li, -li, -lu, -lü" şəkilçiləri ilə bitən soyadlara qədim türk mənəblərində də rast gəlinir. Xivəli Əbdülqazi Bahadır xanın "Türkmənlərin şəcərəsi"ndə ("Şəcərəyi-tərəkimə") göstərilir ki, Oğuz xanın altı oğlundan dünyaya gələn nəvələri, özlərindən sonra nəslin soy köüyünə çevrilən nümayəndələrindən bir qismi belə adlanırdı: Turbatlı, Karaylı, Sultanlı, Oklı, Köklü, Suçlı...

Orta əsrlərdə "-li, -li, -lu, -lü" şəkilçisinin yer adlarına əlavə edilərək şəxs adları ilə qoşa çəkildiyini, soyad yerində işləndiyini müşahidə edirik və şəxsin haradan olduğu haqqında ilkin təəvvür yaranır: Yusif Balasaqanlı, Arif Ədrəbəllili, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım Tikmədəşli. Bu şəkilçilərin fars variantı isə (-i, -vi) orta əsrlər Azərbaycanında və müasir Cənubi Azərbaycanda geniş yayılmışdır.

Respublikamızda ilk dəfə soyad sonluğunun "-li, -li, -lu, -lü" şəkilçisi ilə verilməsinin qızğın tərəfdarı, bu eksperimenti öz üzərində sınaqdan keçirən, dilimizin saflığı uğrunda müstəsna xidmətlər göstərən, bir sıra adların və terminlərin yaradıcısı, yenilikçi sənətkarımız Cəfər Cabbarlı olub. 1920-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinin I-ci kursuna qəbul olunduğuna görə fakültənin dekani, professor A.M.Levin tələbəsinin təkidilə ona təqdim etdiyi 524 sayılı "Zəçət kitabçası"nda Cəfər Qafar oğlunun soyadını "Cabbarov" və ya "Cabbarzadə" yox, ilk dəfə "Cabbarlı" yazmışdır. Sovet dönmində belə şəkilçi soyadlar geniş yayılmasa da ondan istifadə edənlər var idi: Hacibala Nəzərli, Böyükəğa Talıblı, Ənvər Məmməd-

xanlı.

Azərbaycan xalqı 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli mədəniyyətə və kökə bağlılığa, milli şüurun inkişafına, milli mənsubiyyətimizə, soyadlarımızın yenidən nəzərdən keçirilməsinə diqqət artdı. Azərbaycan Milli Məclisinin 1992-ci ildə soyadlarımız barədə qəbul etdiyi qərar problemi tam həll etmək gücündə olmadı. Son 15 ildə milli kökə söykənən soyadlarımızın geniş və çeşidli spektri yaranısa da, bütövlükdə, soydaşlarımız türk mədəniyyətinə, məfkürəsinə, adət-ənənəsinə zidd, yabançı adlardan və soyad sonluqlarından xilas ola bilməyiblər. Bu sahədə Türkiyə Cumhuriyyətinin təcrübəsindən faydalanmağımız səmərəli olardı. TBMM-in 21 iyun 1934-cü ildə qəbul etdiyi "Soyadı" qanununun ilk maddələrində hər bir türkün öz adından başqa soyadı da daşması, adın soyaddan öndə gəlməsi, yabançı irqə və millətə aid isimlərin, eləcə də iyrənc və gülünc adların və soyadların istifadəsinin mümkün-süzlüyü vurğulanmışdı. Bu qanunun icrası o vaxt Türkiyədə iki ilə yerinə yetirilmişdi.

Azərbaycanda soyadlarımızın kökə, milli mənsubiyyətə uyğunlaşdırılması məsələsini nəzərdən keçirməyin, özge, yabançı adlardan, soyadlarından və soyad şəkilçilərindən bərdəfəlik imtina etməyin artıq vaxtı çatmışdır. Rus mənşəli "-ov(a), -yev(a), -ski", fars mənşəli "-i, -vi, -an, -yan" və s. şəkilçilərin türk mənşəli isimlərə birləşdirərək soyad yaradılması qanunla qadağan edilə, bu qüsurların aradan qaldırılması üçün müddət göstərilə bilər. Soyadlarımız milli mənsubiyyətimizin atributlarından biri olduğu üçün kökümüze, mədəniyyətimizə,

zə, adət-ənənəmizə, tarixi təcrübəmizə uyğun formalaşmalıdır. Bunun üçün yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq təcrübədə özünü doğrultmuş aşağıdakı variantları nəzərdən keçirmək olar.

1. Şəkilçisiz və qoşmasız qəbul edilən soyadlar: Əhməd Cavad, Rəsul Rza, Hüseyn Arif, Abbas Abdulla, Oqtay Rza, Bəhlül Abdulla, Rəşad Məcidi...

2. Atanın və ya babanın adının sonuna "oğlu" sözünü artırmaqla yaranan soyadlar: Abdulla bəy Divanbəyoglu, Əhməd Cəfəroğlu, Güllü Hüseyn Hüseynoğlu, Arif Əmrahoglu, Çingiz Əlioğlu...

3. Təxəllüsün soyad yerinə işlədilməsi: Qasım bəy Zakir, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Əli Nazim...

4. Adların sonuna "soy", "gil" artırmaqla yaranan soyadlar: Fırudin Qurbansoy, Möhsün Nağısoy, Aslan Salmansoy, Fərəc Ulusoy, Akif Əhmədgil...

5. Adların sonuna "zadə" əlavə etməklə yaranan soyadlar: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Mirəğa Quluzadə, Məhəmməd Arif Dadaşzadə, Bəxtiyar Vahabzadə, Nizaməddin Şəmsizadə...

6. Adların sonuna "-li, -li, -lu, -lü" şəkilçisi əlavə etməklə yaranan soyadlar: Cəfər Cabbarlı, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Məmmədqazım Ələkbərli, Mikayıl Rəfilii, Osman Sarıvəlli...

Asif RÜSTƏMLİ,
AMEA Nizami adına
Ədəbiyyat institutunun
aparıcı elmi işçisi,
filologiya elmləri
ünvanlı namizədi